

Παρόν και παρελθόν: οι αρχαίοι Έλληνες και εμείς

Ο Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806), ο σπουδαιότερος εκπρόσωπος του νεοελληνικού Διαφωτισμού κατά τον 18ο αιώνα, θα πρέπει να είναι ο πιο μορφωμένος Έλληνας της γενιάς του. Αφού έχει συγγράψει τη δική *Λογική*, αφού έχει διδάξει μαθηματικά και φυσικές επιστήμες στις περισσότερες από τις φημισμένες σχολές του υπόδουλου ελληνισμού, αφού έχει μεταφράσει στα ελληνικά τον Λοκ, τον Βολταίρο και τον Βολφ, το 1791-92 εκδίδει στην Αγία Πετρούπολη μια μετάφραση της *Αινιάδας* του Βιργιλίου «*εν ηρωικώ τω μέτρω*», δηλαδή στη γλώσσα του Ομήρου.¹ Η *Αινιάδα* έχει περίπου 11000 στίχους, υπολογίστε λοιπόν πόσο καιρό θέλει κανείς, ακόμη κι αν αυτός είναι ο ακαταπόνητος Βούλγαρης, για να τη μεταφράσει σε ομηρικό δακτυλικό εξάμετρο. Ο δυσθεώρητος αυτός μόχθος καταβλήθηκε για να μεταφραστεί ένα σημαντικό ποίημα από τα λατινικά, από μια γλώσσα δηλαδή που όλοι καταλάβαιναν κατά τον 18^ο αιώνα (οι Ευρωπαίοι, αλλά και οι μορφωμένοι Έλληνες), στην ομηρική γλώσσα που δεν καταλάβαινε σχεδόν κανείς.

Η στάση του Βούλγαρη, όσο κι αν μας φαίνεται σήμερα παράλογη, είναι σαφής: η γλώσσα του ελεύθερου από την τουρκική σκλαβιά Έλληνα πρέπει να είναι η αρχαία ελληνική.

Μια γενιά αργότερα, ο πολύ πιο συνετός και προσγειωμένος Αδαμάντιος Κοραής, επίσης ο πιο μορφωμένος Έλληνας του καιρού του, τον Σεπτέμβρη του 1821 εκδίδει στο Παρίσι τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη. Με τον τρόπο αυτό ο Κοραής θεωρεί ότι συμμετέχει από μακριά στην Ελληνική Επανάσταση που μόλις είχε ξεσπάσει – την οποία ωστόσο θεωρεί πρόωρη και άκαιρη με βάση το μορφωτικό επίπεδο των υπόδουλων Ελλήνων. Στα «Προλεγόμενα» του εξηγεί σε κατανοητή γλώσσα τη χρησιμότητα των *Πολιτικών* του Αριστοτέλη στην δεδομένη συγκυρία και προβάλλει ορισμένες από τις προωθημένες θέσεις του, την υπεράσπιση της αβασίλευτης δημοκρατίας, τη διάκριση των εξουσιών, τη διάδοση των νεωτερικών ιδεών της Ευρώπης, την αποδέσμευση της ελληνικής εκκλησίας από το Πατριαρχείο. Η κίνηση του Κοραή έχει συμβολικό χαρακτήρα. Ο μεγάλος διαφωτιστής δεν αυταπατάται θεωρώντας ότι τα πρωτότυπα κείμενα του Αριστοτέλη θα διαβαστούν από τους εξεγερμένους, ούτε είναι από εκείνους που πιστεύουν ότι η εξοκείωση με το ένδοξο παρελθόν αρκεί για την παλιγγενεσία των Ελλήνων. Το μήνυμά του Κοραή είναι πως κανένα σύγχρονο έθνος δεν μπορεί να σταθεί στα πόδια του αν δεν έχει πρόσβαση στις βασικές ιδέες που διαμόρφωσαν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό.

¹ Βιργίλιος [70-19 π.Χ.] Της Αινειάδος τα ΙΒ' βιβλία εν ηρωικώ τω μέτρω. 3 τόμοι. Αγία Πετρούπολη, 1791-1792. [Βιργίλιος [70-19 π.Χ.] Των Γεωργικών τα Δ' βιβλία εν ηρωικώ τω μέτρω. Αγία Πετρούπολη, 1786]

Απομόνωσα δυο στιγμές του νεοελληνικού Διαφωτισμού (η σημασία του οποίου στην προετοιμασία της ελληνικής επανάστασης είναι δεδομένη), για να επισημάνω δύο στοιχεία που θα καθορίσουν την ιδιοσυστασία του αναδυόμενου ελληνικού έθνους: τη σχέση νέας και αρχαίας Ελλάδας, τη σύνδεση ελληνικού έθνους και ελληνικής γλώσσας. Για εμάς, 200 χρόνια μετά το 1821, τα στοιχεία αυτά φαίνονται αυτονόητα. Δεν ήταν όμως εξίσου αυτονόητα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, το ενοποιητικό στοιχείο των υπόδουλων πληθυσμών στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων ήταν η ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Αυτή καθόριζε τη διαφορά τους από τον κατακτητή, αυτή κράτησε ζωντανό το πνεύμα της αντίστασης, και είναι αυτή που κινητοποίησε τους δρώντες πρωταγωνιστές του απελευθερωτικού αγώνα: οι υπόδουλοι Χριστιανοί διεκδικούν την ελευθερία τους από τους Τούρκους, προσβλέποντας συνήθως στη βοήθεια της ομόδοξής τους Ρωσίας. Η έννοια της εθνικής ταυτότητας, ως έναν βαθμό, και σίγουρα του έθνους-κράτους, είναι νεωτερικές συλλήψεις, και, ειδικά σ' αυτήν την περιοχή του κόσμου, άγνωστες. Ούτε καν οι αρχαίες πόλεις-κράτη, παρότι ανεξάρτητες, δεν αποτέλεσαν μια ενιαία κρατική οντότητα, και φυσικά αυτό δεν συνέβη ούτε μετά τη μακεδονική επικράτηση και τη ρωμαϊκή κατάκτηση ούτε τον καιρό του Βυζαντίου. Η ελληνική γλώσσα, από την άλλη πλευρά, χάρη στη συνέχεια και τη γραπτή της παράδοση, την ευρεία της διάδοσή της σε αλλόγλωσσους πληθυσμούς και στο γεγονός ότι ήταν η γλώσσα των Ευαγγελίων και της Καινής Διαθήκης, λειτούργησε ως βασική αναφορά. Έτσι ο Ρήγας Φεραίος μπορεί να προτείνει μια ριζοσπαστική και δημοκρατική βαλκανική ομοσπονδία, δεν αμφιβάλλει όμως καθόλου ότι η γλώσσα του νέου κρατικού σχηματισμού θα είναι η ελληνική. Αλλά και στον αντίποδα του Ρήγα, οι συντηρητικοί κύκλοι του Φαναριού και του ανώτερου Κλήρου, που έβλεπαν με καχυποψία κάθε επαναστατική κίνηση, έχοντας αντιταχθεί σταθερά στη μετάφραση του Ευαγγελίου σε οποιοδήποτε κατανοητό τοπικό ιδίωμα (και στη νέα ελληνική γλώσσα), ευνοούσαν τη σχέση της Ορθοδοξίας με την αρχαία ελληνική γλώσσα.

Επανέρχομαι στον Διαφωτισμό. Ο 17^{ος} αιώνας είναι για τους Ευρωπαίους ο αιώνας της επιστημονικής επανάστασης, της δημιουργίας των εθνικών κρατών, της επικράτησης των εθνικών γλωσσών αλλά και της βαθμιαίας διαμόρφωσης μια νέας συνείδησης που στηρίζεται στη ρήξη με το παρελθόν. Στο τέλος του 17^{ου} αιώνα ο όρος «Ευρώπη» ως συλλογικός προσδιορισμός αντικαθιστά τον παλαιότερο όρο «Christianity» (Χριστιανισμός).² Στο πέρασμα από τον 17^ο στον 18^ο αιώνα ξεσπά σε όλη την ανεπτυγμένη Ευρώπη μια διαμάχη, που κινητοποιεί σημαντικούς διανοούμενους και θεωρείται καθοριστική για την αυτοσυνείδηση της Ευρώπης – η διαμάχη έμεινε γνωστή ως η «Διαμάχη των Αρχαίων και των Νεωτέρων» (*Querelle des Anciens et des Modernes*) ή ως η «Μάχη των Βιβλίων». Το διακύβευμα

² Γιακωβάκη Νάσια, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας, Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17^{ος} και 19^{ος} αιώνας*, Αθήνα 2006.

συνοπτικά ήταν αν οι επιτεύξεις της Αρχαιότητας ή της νεώτερης Ευρώπης είναι ανώτερες. Και έληξε, κατά γενική ομολογία, με την νίκη των Νεωτέρων, που στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στην υπεροχή της σύγχρονης επιστήμης έναντι της ουμανιστικής κλασικής παιδείας, της αποτελεσματικής εμπειρικής γνώσης έναντι της αυθεντίας του αρχαίου κειμένου, του παρόντος έναντι του παρελθόντος.

Κατά περίεργο ωστόσο τρόπο η κριτική προς τους Αρχαίους δεν στράφηκε κατά της αρχαίας ελληνικής σκέψης αλλά κατά του διδύμου Ρώμη/Ιερουσαλήμ, δηλαδή κατά της λατινικής γραμματείας και της σχολαστικής θεολογίας. «Έτσι ο 18^{ος} αιώνας, ο αιώνας του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, θα είναι και ο αιώνας της ανακάλυψης της Ελλάδας – της αρχαίας Ελλάδας αρχικώς και, πολύ αργότερα και εμμέσως, της νεώτερης Ελλάδας. Με την αυτοπεποίθηση που αντλούν από τη νέα τους ταυτότητα, οι Ευρωπαίοι αναζητούν τις ρίζες του δικού τους πολιτισμού και τις ανακαλύπτουν ή τις τοποθετούν στην αρχαία Ελλάδα. Μέσα από τα περιηγητικά κείμενα του 18^{ου} αιώνα, αλλά και τα έργα του Μοντεσκιέ, του Βολταίρου, του Γίββωνος και του Winckelmann, η κλασική Ελλάδα (και ειδικά η κλασική Αθήνα) γίνεται αντιληπτή ως «η αφετηρία, ο τόπος καταγωγής της νεώτερης Ευρώπης».³ Η τάση αυτή θα κορυφωθεί στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και θα εκβάλει στο ισχυρό ρεύμα του φιλελληνισμού. Με το ξέσπασμα της επανάστασης του 1821 η αγάπη και ο θαυμασμός προς την αρχαία Ελλάδα θα γίνει συμπόνια και συμπαράσταση προς τους αγωνιζόμενους Έλληνες, και θα έχει ευεργετικές επιπτώσεις στη θετική κατάληξη και την αποδοχή της Ελληνικής Επανάστασης.

Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι στο πρόγραμμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού, που αναπτύσσεται λίγο αργότερα, η αρχαία Ελλάδα και η γλώσσα της καταλαμβάνουν σημαντική θέση πλάι στη διάδοση των νεωτερικών ευρωπαϊκών ιδεών και τη διδασκαλία της εμπειρικής επιστήμης και της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας. Κατά τον Κοραή, η «μετακένωση» των ευρωπαϊκών ιδεών στο υπόδουλο έθνος έχει διπλό στόχο: τον φωτισμό του γένους με τα Φώτα της Ευρώπης, αλλά και «την επανασύνδεση με τους αρχαίους Έλληνες στους οποίους οφείλουν τον αρχικό τους φωτισμό οι Ευρωπαίοι».⁴ Το εξεγερμένο έθνος θα πρέπει λοιπόν να διεκδικήσει ρητώς την αρχαιοελληνική του καταγωγή. Βασικό στοιχείο της νέας του, υπό διαμόρφωση, ταυτότητας θα είναι η οργανική σύνδεση νέου και αρχαίου ελληνισμού.

Είναι δύσκολο να διαπιστώσει κανείς ποια ήταν η εμβέλεια μια τέτοιας σύνδεσης στη συνείδηση των πρωταγωνιστών της ελληνικής επανάστασης, ιδίως των απλών αγωνιστών, μια σημαντική μερίδα των οποίων ως γνωστόν ήταν Αρβανίτες ή Βλάχοι ορθόδοξοι χριστιανοί. Το αρχικό έναυσμα ήταν σίγουρα η καταπίεση των Τούρκων που γεννούσε τον πόθο της ελευθερίας. Η μεγάλη ανθεκτικότητα ωστόσο των επαναστατών και η υπέρβαση των ποικίλων δυσκολιών

³ Ο.π. σ. 11.

⁴ Ν.Δ. Βαρμάζης, *Αδαμάντιος Κοραής*, Αθήνα 2016, σ.30-31.

που προέκυψαν στο πολεμικό πεδίο μαρτυρούν τη βαθμιαία δημιουργία μιας συλλογικής συνείδησης και την αναπόφευκτη προβολή της στο μέλλον. Το γεγονός πάντως είναι ότι ήδη στη διακήρυξη της 1^{ης} Εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου (Ιανουάριος 1822) οι εξεγερμένοι αυτοπροσδιορίζονται ως «*Απόγονοι του σοφού και φιλανθρώπου Έθνους των Ελλήνων, σύγχρονοι των νυν πεφωτισμένων και ευνομούμενων λαών της Ευρώπης*». Ενώ στο προσωρινό Πολίτευμα, που προήλθε από τη ίδια Εθνοσυνέλευση, αφού προσδιοριστεί ότι «*επικρατούσα θρησκεία εις την Ελληνικήν επικράτειαν είναι η της Ανατολικής Ορδοδόξου του Χριστού Εκκλησίας*» και ότι «*η Ελληνική Διοίκησις ανέχεται πάσαν άλλην Θρησκείαν*», ορίζεται πιο προσεκτικά ότι «*όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της επικράτειας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν εισίν Έλληνες... και όσοι έξωθεν ελθόντες κατοικοίωσιν ή παροικοίωσιν εις την επικράτειαν της Ελλάδος εισίν όμοιοι με τους αυτόχθονες κατοίκους ενώπιον του Νόμου*». Ακόμη πιο ενδεικτική στην ίδια κατεύθυνση είναι η υιοθέτηση της εικόνας της θεάς Αθηνάς στην πρώτη επίσημη σφραγίδα του νέου ελληνικού κράτους (και όχι της Παναγίας ή του σταυρού), μια επιλογή που δεν φαίνεται να συνάντησε αντιδράσεις, από όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε.⁵

Η ιστορία μάς έχει διδάξει ότι η εθνική ταυτότητα σε ένα νεότευκτο κράτος είναι σε μεγάλο βαθμό μια κατασκευή – το παρελθόν οριοθετείται και ανασυγκροτείται για να εξυπηρετήσει το παρόν (έχουμε απτά πρόσφατα δείγματα τέτοιων κατασκευών στη γεωγραφική περιοχή μας). Στην περίπτωση ωστόσο της νεώτερης Ελλάδας, η σύνδεση με την αρχαία Ελλάδα θα λέγαμε ότι ήρθε απολύτως φυσιολογικά και ήταν απολύτως δικαιολογημένη – υπήρξε σε μεγάλο βαθμό ένας μονόδρομος. Στην κατεύθυνση αυτή οδηγούσαν τόσο ο γεωγραφικός χώρος όπου επικράτησε η επανάσταση, με τα αρχαιοελληνικά μνημεία να παραμένουν ορατά, όσο και η ομιλούμενη γλώσσα που σε όλες της τις εκδοχές διατηρούσε εμφανώς τη συνέχεια της με τα αρχαία ελληνικά, ενώ καθοριστική υπήρξε ακόμη η εικόνα που είχαν διαμορφώσει και επέβαλαν οι Ευρωπαίοι για την Ελλάδα. Πού αλλού θα μπορούσε να στηριχθεί η επιδιωκόμενη ενότητα και συνοχή των εξεγερμένων; Η ορθοδοξία παρέμενε ένα σημαντικό ενοποιητικό στοιχείο, το εθνικό όμως κράτος δεν μπορούσε να οικοδομηθεί στις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Ο ορθόδοξος ραγιάς του Ρήγα ονομάστηκε λοιπόν μετά το 21 Έλληνας, και μάλιστα «*απόγονος*», όπως είδαμε, «*του σοφού και φιλανθρώπου Έθνους των Ελλήνων*».

Επαναπροσδιορισμοί υπήρξαν και στην περίπτωση της Ελλάδας. Στην περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού και στα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους, η αρχαία Ελλάδα τέλειωνε με τη μάχη της Χαϊρώνειας το 338 π.Χ.. Χρειάστηκε να φθάσουμε στη δεκαετία του 1860 για να επανεκτιμηθεί κατ' αρχάς ο ρόλος του Μακεδόνων και του Μεγάλου Αλεξάνδρου και στη συνέχεια να βρει μια

⁵ Λουκία Δρούλια, «Η θεά Αθηνά, θεότητα έμβλημα του νέου ελληνισμού», 221-40 στο *Οι χρήσεις της αρχαιότητας από τον νέο Ελληνισμό*, Αθήνα 2002.

θέση στην ελληνική ιστορία το Βυζάντιο.⁶ Έτσι προτάθηκε και εμπεδώθηκε το δόγμα της διαρκούς συνέχειας του ελληνισμού - με τον Κων/νο Παπαρρηγόπουλο που ανέλαβε να απαντήσει στην επίθεση του Φαλμεράιερ. Η συνέχεια του ελληνισμού, ή καλύτερα η συνέχεια του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, έγινε η κυρίαρχη ιδεολογία του νεοελληνικού κράτους.

Οι Νεοέλληνες ωστόσο, σε αντίθεση με τους Ευρωπαίους του 18^{ου} αιώνα, δεν αναμετρήθηκαν ποτέ με την αρχαία κληρονομιά τους. Η επίκληση της αρχαίας Ελλάδας σύντομα μετατράπηκε σε άκριτη προγονοπληξία και στοίχειωσε την πνευματική ατμόσφαιρα της νεότερης Ελλάδας. Η αρχαιολατρία μας εξαντλήθηκε στην απεγνωσμένη επιβολή της εκμάθησης της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, ενώ καμία προσπάθεια δεν έγινε για την ουσιαστική γνώση της σκέψης και του πολιτισμού των Αρχαίων. Σε όλο τον 19^ο αιώνα, αρχίζοντας από την περίοδο του Όθωνα, η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών ξεκινά από το Δημοτικό και καταλαμβάνει ένα ποσοστό γύρω στο 45% των ωρών διδασκαλίας στη Μέση Εκπαίδευση. Προσθέστε τα Λατινικά και τα Θρησκευτικά (άλλο ένα 30%) και θα καταλάβετε γιατί για τα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες περισσεύουν στην καλύτερη περίπτωση 3 ώρες εβδομαδιαίας διδασκαλίας, ενώ η νέα ελληνική γλώσσα δεν διδάσκεται καθόλου.⁷ Η ίδια περίπτωση συνεχίστηκε και στον 20^ο αιώνα, αφού έπρεπε να φθάσουμε στο 1964 για να παραδεχθεί το ελληνικό κράτος ότι ο μαθητής μετά από 6χρονη εξαντλητική διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών δεν είναι σε θέση να διαβάσει ένα αρχαιοελληνικό κείμενο από το πρωτότυπο, και να αναδειχτεί, παρά τις έντονες αντιδράσεις, η αξία και η παιδαγωγική εμβέλεια των μεταφράσεων των αρχαίων κειμένων.

Καταφέραμε λοιπόν μετά από 2 αιώνες εντατικής αρχαιομάθειας να αγνοούμε στην ουσία την αρχαία σκέψη. Το αρχικό πλεονέκτημα - η ευλογία, θα έλεγε κανείς, και η τύχη- να ζεις στον ίδιο τόπο με τους αρχαίους Έλληνες, να έχεις το ίδιο όνομα, και να μιλάς μια εκδοχή της ίδιας γλώσσας, μετατράπηκε με τα χρόνια σε τροχοπέδη, που εμπόδισε την αυτόνομη ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Τελειώνοντας, θα υιοθετήσω προς στιγμήν το δόγμα της συνέχειας του ελληνισμού - πράγμα που σημαίνει ότι κάτι μπορούμε να διδαχτούμε από ανάλογες περιστάσεις του παρελθόντος.

⁶ Δ. Κυρτάτας, «Η κατάκτηση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας από τον νέο Ελληνισμό κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα με τη μεσολάβηση της Δύσης», 251-66 στο *Οι χρήσεις της αρχαιότητας από τον νέο Ελληνισμό*, Αθήνα 2002.

⁷ Αλ. Δημαράς, *Νεοελληνική εκπαίδευση. Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Αθήνα 1990, Ν. Βαρμάζης, *Η αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία ως πρόβλημα της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη 1992.

Κατά τον Πλάτωνα λοιπόν, ο Σόλων, όπως όλοι οι Έλληνες σοφοί, επισκέφτηκε κάποια στιγμή την Αίγυπτο – τον παλαιότερο δηλαδή πολιτισμό που γνώριζαν οι Αρχαίοι Έλληνες, στον οποίον δεν δίσταζαν να αποδίδουν πολύ σημαντικές πραγματικές ανακαλύψεις, όπως την ανακάλυψη της γραφής, ή ακόμη και δικές τους, ελληνικές ανακαλύψεις, όπως της γεωμετρίας. Ο Σόλων μαθαίνει για τα γραπτά αρχεία των Αιγυπτίων, που λείπουν από τους Έλληνες, και ακούει τον Αιγύπτιο ιερέα να του λέει: «Ω Σόλων, Σόλων. Έλληνες αεί παίδές έστε, γέρων δε Έλλην ουκ έστιν. Πως τι τουτο λέγεις; Νέοι εστέ τας ψυχάς πάντες» (Τίμαιος 22b). [Σόλων, εσείς οι Έλληνες είστε πάντοτε παιδιά. Έλληνας γέρος δεν υπήρξε ποτέ. Τι εννοείς; Ρώτησε ο Σόλων. Είστε όλοι σας νέοι στην ψυχή, του απάντησε εκείνος].

Τι νομίζετε; Ο αναγνώστης του Πλάτωνα (αλλά και ο σημερινός αναγνώστης), ακούει τα λόγια του ιερέα σαν μομφή ή σαν έπαινο; Αν διατηρείτε κάποια αμφιβολία ότι πρόκειται για ύψιστο έπαινο, σας παραπέμπω στον Θουκυδίδη και στον περίφημο *Επιτάφιο* του Περικλή.

Για να τιμήσει τους πεσόντες του πρώτου χρόνου του Πελοποννησιακού πολέμου ο Περικλής επιλέγει να μην μιλήσει για το παρελθόν της Αθήνας αλλά για το παρόν της. Φθάνει λοιπόν μέχρι την ύβρη, όταν τολμά να ξεστομίσει τα εξής: «Η πόλη μας είναι ένα πραγματικό σχολείο για την Ελλάδα, και καθένας από εμάς θα μπορούσε χωρίς δυσκολία να ανταποκριθεί με τη μεγαλύτερη ευστροφία και χάρη στις πιο διαφορετικές μορφές δράσης. Ότι αυτά δεν είναι περιαυτολογίες και λόγια της στιγμής αλλά αλήθεια πραγματική το φανερώνει η ίδια η δύναμη της πόλης που αποκτήθηκε χάρη σ' αυτούς ακριβώς τους τρόπους. Διότι είναι η μόνη σύγχρονη πόλη που την ώρα της δοκιμασίας αποδεικνύεται ανώτερη από τη φήμη της... Έχοντας δώσει τρανά δείγματα και αψευδείς μαρτυρίες για τη δύναμή μας, θα μας θαυμάσουν οι σύγχρονοι και οι μεταγενέστεροι, δίχως καθόλου να χρειαζόμαστε κανέναν Όμηρο ή άλλον ποιητή για να μας επαινέσει...» (2.41).

Ο ισχυρισμός ότι η δόξα της πόλης σου είναι τόσο μεγάλη ώστε δεν χρειάζεται ένας Όμηρος για να την υμνήσει αποτελεί αναμφίβολα ύβρη για τους Έλληνες, αφού ο Όμηρος είναι ακριβώς το κοινό παρελθόν τους, η κοινή τους παιδεία. Χρειάζεται λοιπόν τεράστια αυτοπεποίθηση, και πίστη στην αξία του παρόντος σου, για να τολμήσεις να πεις κάτι τέτοιο. Είναι ωστόσο βέβαιο ότι τόσο ο Περικλής όσο και ο Πλάτων διέθεταν, για διαφορετικούς λόγους, μια τέτοια αυτοπεποίθηση και μια τέτοια πίστη.

Το αρχαιοελληνικό λοιπόν δίδαγμα είναι: Το σημαντικό παρόν μειώνει την ανάγκη της επίκλησης του παρελθόντος. Δίδαγμα, που στη νεοελληνική του εκδοχή θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: Όσο πιο συχνά και αστόχαστα επικαλούμαστε το ένδοξο μας παρελθόν, τόσο πιο ανασφαλείς αισθανόμαστε για το αδύναμο παρόν μας.